

УДК 341.7:94(4)«12/14»

DOI <https://doi.org/10.32782/apdp.v94.2022.14>*В. А. Санжаров, М. О. Мацелик*

СЕРЕДНЬОВІЧНИЙ ЄВРОПЕЙСЬКИЙ ДИПЛОМАТИЧНИЙ ВИМІР (XIII–XV СТОЛІТТЯ): ПОЛЕ ДОСЛІДЖЕННЯ, ДОСЯГНЕННЯ І НОВІ ПІДХОДИ

Постановка проблеми. Дипломатичні відносини стають дедалі важливішим елементом міжнародних взаємин з початком процесу етно-національного державотворення в період класичного Середньовіччя, їхня роль посилювалася в залежності від суперечок і потрясінь, які розділяли Європу. Контакти дипломатів були необхідні, щоб укладати або підтримувати союзи, поновлювати мир або готуватися до воєн, вести переговори про права, честь, торгівлю, кордони чи шлюби. Під час Столітньої війни (1337–1453) у численних збройних конфліктах були потрібні дипломатичне посередництво, послы та мирні конференції. Велика Схизма Західної Церкви (1378–1418) призвела до відправлення значних посольств і скликання Соборів, на які з'їжджалися представники з усього християнського світу. Підготовка до хрестового походу для визволення Святої Землі, нестійкі, але існуючі зусилля щодо *passagium generale*, в свою чергу, вимагали інтенсивних дипломатичних контактів. Історичні дослідження дуже по-різному оцінювали цей різноманітний обмін. На першому етапі наукового вивчення середньовічна дипломатія та дипломатичні відносини були майже виключно предметом дослідження конкуруючих національних історіографій. Вчені-юристи XVII–XVIII століть, насамперед Томас Раймер, Георг Фрідріх фон Мартенс, Жан Дюмон започаткували традицію багатотомних публікацій дипломатичних пам'яток. У Німеччині, наприклад, велику кількість таких документів можна знайти в «*Constitutiones*», «*Regesta imperii*», «Німецьких хроніках», «*Monumenta Germaniae Historica*» або «Актах німецького рейхстагу». Масштабні проекти з публікації джерел, у свою чергу, сприяли побудові національних держав в наступному XIX столітті [1, с. 68, п. 12–69]. З середини XIX століття історія дипломатії зазнала сильного впливу позитивізму. Почастішали монографії, які намагалися реконструювати ланцюг подій у взаєминах великих середньовічних держав. Багато з цих творів мали політичний характер і рефлексивно відображали боротьбу свого часу, ретельно досліджуючи походження держав та їхні кордони. Ці роботи поширювали суперечку між конкуруючими національними державами на науку. Перша світова війна ознаменувала кінець повного і незаперечного визнання важливості історії дипломатії. У 1980-х роках і тим більше в наступному десятилітті історія дипломатії розвинутого Середньовіччя знову опинилася в центрі дослідницької уваги і набула статусу майже «модної» дисципліни [1; 2].

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Протягом останніх трьох десятиліть спостерігається загальне поживлення інтересу до середньовічних дипломатичних відносин, що несе з собою нові перспективи в розробці проблематики. З 1990-х років було проведено більше двадцяти конгресів, конференцій і семінарів, які вказують

на центральну роль дипломатії в Середні віки та детально її аналізують. В Німеччині, Англії, Франції, Австрії, Італії, Швейцарії, Нідерландах захищено понад 20 докторських дисертацій, приділяючих центральне місце середньовічній дипломатії; опубліковано стільки ж монографічних досліджень, сотні статей, розроблені спільні проекти, проводяться національні та міжнародні огляди [1, с. 74, п. 37–39]. Триумфальне повернення середньовічної дипломатичної проблематики (більш чутливе до роботи з джерелами) в центр сучасної дослідницької уваги, безумовно, пов'язане з відновленням позицій фундаментально оновленої політичної історії, підвищенням інтересом до представництва та форм легітимації влади, всесвітньої історії та аналізу культурних контактів і культурного обміну [3; 4]. Серед сучасних дослідників середньовічної і ранньомодерної європейської дипломатії можна відзначити Стефана Пекіньо, Джона Вотса, Бенуа Гревена, Олів'є Гайоджаніна, Олів'є Маттеоні, Жана-Філіппа Жене, Єву Пібірі, Армана Жамме, Крістіну Антенхофер, Вернера Малечека, Клавдію Мартл, Клавдію Зей, Пола Довера, Барбару Бомбі, Ріккардо Фубіні, Патріка Гіллі, Франческо Сенаторе, Надію Ковіні, Ізабелу Лаззаріні, Андреа Гамберіні, Андреа Зорці, Серену Ференте, Франческо Сенаторе, Тобі Осборна, Орена Марголіса, Оскара Вільяроель Гонсалеса, Джона Воткінса, Данте Феделе, Кетрін Флетчер та інших.

Постановка завдання. Метою нашого дослідження є визначення основних рис середньовічної дипломатії, шляхів формування дипломатичних інститутів і практик, запозичень і відмінностей сучасної дипломатії, а також новітніх підходів до вивчення дипломатичного складника в історії міжнародних відносин в Європі в Середні віки.

Виклад основного матеріалу дослідження. Дослідники європейського класичного Середньовіччя (XIII–XV століття) вважають, що саме в цей період були закладені «середньовічні підвалини» міжнародного права, сформувалися основні концепції, практики та інститути сучасної дипломатії [3, с. 12–18]. «Дипломатія» розуміється як сукупність діяльності представництв, обмінів та політичних переговорів, що здійснюються від імені одного політичного суб'єкта з іншим. Термін «дипломатія» вперше з'явився у французькій мові наприкінці XVIII століття і швидко був прийнятий в інших мовах: «Diplomacy» в англійській, «diplomacia» в іспанській та португальській, «diplomatie» в голландській, «diplomazia» в італійській та «Diplomatie» в німецькій (тут це слово конкурує з терміном «Gesandtschaftswesen»).

Достатньо багатий «документальний пейзаж» (за висловом П. Каммаросано) – мирні договори, літописи, хроніки, звіти про подорожі та інші нарративні джерела, які збереглися у великій кількості, нормативні тексти – дозволяє дослідити надзвичайно щільні дипломатичні відносини в Європі, взаємини з Візантією та ісламськими державами, досить спорадичні контакти з монголами.

В XIX столітті Рене де Мольд ла Клав'єр намагався встановити «загальні правила дипломатичної науки в Середньовіччі», кульмінацію яких він бачив у «diplomatie parfaite» Людовика XII [5]. На його думку, дипломатія XV століття, характеризується силою звички, лаконічністю ідеї християнської справедливості, зміною персоналу та вирішальною роллю договорів національного характеру. У другій половині XIX століття історики активно шукали витоки постійного дипломатичного пред-

ставництва. О. Крауске розмістив їх у Венеції в XV столітті, а А. Шаубе згодом пов'язав із появою ліг в Італії [2, с. 10, п. 3]. Звідти, згідно з А. Шаубе, новий «інститут» був експортований в інші європейські країни. Модель поширення постійних дипломатичних представництв стала основним припущенням незліченних, насамперед німецьких та італійських праць, які намагалися майже нав'язливо локалізувати походження дипломатії та конкретизувати причини та модальності її розповсюдження. Тут криється одна з причин схематичного контрасту між середньовічною та сучасною дипломатією: спеціальні посольства на противагу постійним представництвам, відсутність центрального органу «зовнішньої політики» на противагу спеціалізованим міністерствам, «аматори» на противагу професійним послам. Школа «Анналів» проголосила кінець історії дипломатії. В 1931 році Л. Февр заявив про необхідність «усунення homo diplomaticus з його церемоніальними люб'язностями» з історичних досліджень. Ф. Бродель виніс вердикт: «дипломатична і політична історія притулок пристрастей і безпідставних суджень» [1, с. 71, п. 24, 26]. Не в останню чергу позиція «анналістів» призвела до тимчасового призупинення досліджень історії дипломатії французького королівства між першою світовою війною та кінцем 1970-х років.

Врешті Європи дебати про необхідність дослідження історії дипломатії були менш символічними, а школа «Анналів» та її критика менш впливовими. Тому дослідження були продовжені та розгорнуті. Англійські фахівці (Дж. Каттіно, М.С. Хілл, П. Шапле) досліджували адміністративні аспекти дипломатії, типологію документів і посольства [6]. Німецькі, австрійські та італійські історики також продовжували свої дослідження в цій галузі. Ф. Трауц, наприклад, відкрив нові перспективи, наголошуючи на відсутності структурованої державної системи, підкреслюючи центральну роль династичних відносин і наголошуючи на складності системи взаємин в тогочасній Європі [1, с. 72, п. 33]. Італійська історіографічна традиція забезпечила стійку тенденцію вивчення дипломатичної практики герцогів Мілана, Флорентійської та Венеціанської республік [7]. В загальних уявленнях та інтерпретаціях затвердилася точка зору про походження сучасної дипломатії від постійних дипломатичних представництв, започаткованих італійцями [8, с. 36–58].

Посли італійських держав згодом стали постійними послами, зберігаючи нову систему, яка характеризувалася нестабільною рівновагою та постійною напругою між державами. Нова практика прижилася, оскільки з її допомогою італійським державам вдалося консолідувати та розширити сферу свого політичного впливу. В 1436 році Бернар дю Розье в трактаті про послів «*Ambaxiatorum Brevilogus*» підсумував середньовічну традицію і тогочасні погляди на посольську практику [9, с. 1655]. Поступово «новий стиль дипломатії» був прийнятий іншими країнами Європи та світу. Цю думку поділяли багато істориків та експертів з міжнародного права, але перебільшували відмінності між середньовічною та сучасною дипломатією. Г. Маттінглі у своїй книзі «Дипломатія епохи Відродження» так сформулював специфічні закони міжнародних відносин класичного середньовіччя: сильне почуття єдності християнського світу («*respublica Christiana*»), спільна орієнтація на лицарську поведінку, римське та канонічне право [10].

Д. Квеллер запропонував зовсім іншу періодизацію середньовічної дипломатії. На його думку, вирішальні зміни в формуванні дипломатичної практики відбулися

наприкінці XII століття у Північній Італії із запровадженням довіреностей, коли прокуратори були уповноважені як вести переговори, так і укласти договори від імені можновладців. Раніше нунції мали лише одну чи іншу компетенцію. У XV столітті оратори та послы мали більшу свободу дій. Тому, за цією логікою, появу інституту посла можна пояснити не стільки політичними особливостями Кватроченто, скільки розширенням юридичної сфери діяльності нунція [11; 12, с. 306–342].

Сучасних дослідників більше цікавлять множинність дипломатичних акторів, роль дипломатії в історії політичних утворень та її характеристика як простору для взаємодії та переговорів [3, с. 123–145]. Дослідницька увага була привернута до складних політичних утворень, кордони та назви яких не відповідають сучасним державам, як то бургундської, анжуйської або папської «держав». Існують дослідження історії дипломатії, яка здійснюється в ім'я усталеної або не встановленої національної ідентичності (Каталонія: сприйняття як «окремої держави» в рамках арагоно-каталонського королівства; Швейцарія: ідея швейцарської єдності в кантональній дипломатії до 1515 року). Дослідження все більше зосереджуються на королівствах і князівствах, які іноді поспішно класифікувалися як периферійні: наприклад, дипломатичні відносини між Англією та Норвегією, або Англією та Польщею-Литвою, хорватської дипломатії в середні віки, відносин між Богемією та її сусідами, дипломатичній діяльності герцога Савойського тощо. Зріс інтерес до політичних утворень та інституцій, які досі відігравали досить маргінальну роль у дослідженнях з історії дипломатії. Наприклад, відносинам між архієпископом Кельна та Ганзейським союзом тепер приділяється більш помітне місце у відносинах між Англією та Імперією. Загалом, «дипломатичні відносини» більше не розглядаються як виняткова прерогатива монархій і князівств. Сьогодні, коли національна держава похитується на міжнародному рівні завдяки поширенню недержавних суб'єктів, у дослідженнях з'явилися три важливі типи середньовічних дипломатичних акторів: 1) міста та конфедерації міст, які підтримували стосунки з політичними акторами за межами своїх стін, не будучи повністю автономними; 2) лицарські ордени, такі як Тевтонський орден, тамплієри, орден св. Іоанна і, нарешті, 3) кондотьери в Італії, які використовували дипломатію як інструмент легітимності. Топографія дипломатії, таким чином, виявляється значно складнішою, ніж припускають старі дослідження.

Людські та символічні ресурси були розподілені нерівномірно, залишаючи широкий горизонт різноманітної «дипломатії» з різними можливостями: від королів чи деяких князів, які вели переговори з усім християнським світом та, навіть, ісламськими володарями, до міст, для яких «закордонне» посольство було винятком. Поява постійних дипломатичних представництв вже не розглядається як ознака чи початок модерної епохи, а пов'язується з процесом внутрішнього державотворення в кватроченто. Згідно з точкою зору, яку обстоює Р. Фубіні, дипломатія, не створюючи інституції, відображає інституційні та політичні зміни [7]. Замість того, щоб автоматично сприймати появу постійних представництв як ознаку суверенітету, слід радше розглядати це як незвичайну практику, спрямовану на служіння самоствердженню та легітимності політичних суб'єктів.

Порівняння середньовічної та сучасної дипломатії має більше нюансів: 1) розвиток від спонтанних легатств до постійних представництв виглядає непослідовним

і неоднозначним явищем, особливо для малих держав (*piccoli stati*); 2) до XVI століття ступінь професіоналізму та спеціалізації знатних послів часто був низьким; 3) поява постійних представництв постає в новому світлі: як вираження зростаючої потреби в інформації в громадах, як засіб зміцнення мереж через постійний обмін і як практика, яка сприяла поширенню італійства, заснованого на спільному гуманізмі та спільній мові в лінгвістично та політично фрагментованому просторі [3, с. 16–28; 8, с. 15–35]. За межами Італії постійні послы не мали великого значення до кінця XV століття. Домінували місії *ad hoc*.

Історія дипломатії тісно пов'язана з історією політичної влади. У монархіях зазвичай королі та принци, їхні родичі та радники зберігали контроль за рішеннями в царині зовнішніх справ. Послы в середні віки не представляли ані держави, ані нації, а лише своїх королів і князів, чії права, честь і прибутки вони захищали. Якщо врахувати, що стосунки між правителями розумілися як стосунки спорідненості, вони набувають ваги. Правителі приймали посланців під час урочистих аудієнцій перед зустріччю для конфіденційних переговорів. Дипломатія розвинутого Середньовіччя постає сьогодні як складна практика, особливий спосіб здійснення влади, форма і мета якого залежали від асоціації з політичною владою, ступінь легітимності та автономія якої були різними. Дипломатія також була простором обміну, взаємодії, переговорів. Традиційна «система легатств» зараз часто розглядається як частина «політичної та символічної комунікації» для запобігання та усунення конфліктів.

Середньовічне міжнародне право намагається віднайти загальні норми дипломатичних відносин (міркування юристів щодо модальностей врегулювання конфліктів – від концепції Балдо з Убальді щодо *ius gentium* як правового інструменту [12] до проекту Георга з Подебрад щодо арбітражного суду, затвердження практики посередництва, захист імунітету послів).

Завдяки індивідуальним і просопографічним дослідженням стали більш зрозумілими актори, які беруть участь у дипломатичних відносинах. Останнім часом самостійною сферою дослідження стали дипломатичні зустрічі. Особливу увагу дослідники численних зустрічей правителів до середини XV століття приділяють ритуальній взаємодії (поцілунок миру, присяга, спільне відправлення мес, обмін подарунками). З часом з'явилися загальні норми та практика ведення переговорів. Посольства при західних дворах часто дотримувалися подібної моделі: послів приймали для інавгураційної аудієнції; вони віталися, вручали акредитаційні листи, та іноді мали можливість для виступу. Подальші аудієнції з правителем або його радниками давали можливість обговорити окремі питання; перед від'їздом була заключна зустріч. На кожному з цих обов'язкових етапів очікувалися та інтерпретувалися певні жести, документи, дії та висловлювання. Таким чином, посольства використовувалися для підтвердження або зміни відносин між двома сторонами. З XIII століття письмові інструкції докорінно змінили роботу послів. З самого початку ці документи визначали чітко визначену сферу дії та часто дуже детально описували шлях, яким слід йти, можливі поступки та червону лінію, яку не можна перетинати. Загалом, приватні аудієнції з королем або князем залишалися найважливішими, завдяки сподіванням вплинути на рішення на свою користь за допомогою ефектної промови. Незважаючи на згадані загальні правила, модаль-

ності переговорів відрізнялися від двору до двору: доступ до правителя організувався по-різному, а проблеми іноді вирішувалися дуже різними способами. Тому послі розробляли різні стратегії переговорів і іноді віддавали перевагу досить суперечливим методам. Численні рефлексії в листуванні і звітності послів започаткували те, що в подальшому отримає назву «рутинної дипломатичної роботи».

Висновки. Середньовічний «європейський» дипломатичний вимір (XII–XV століття) характеризує зростання кількості і збільшення розмаїття документів, що розкривають міжнародні відносини. Основні риси дипломатії Середніх віків: 1) зростання ролі писемних практик в державному управлінні з поширенням використання паперу (інституалізація державних відомств); 2) покращення можливостей зберігання документів і створення спеціалізованих архівів; 3) поширення дипломатичних практик; 4) розростання дипломатичного персоналу; 5) вплив папства і канонічного права на формування поля дипломатичних концепцій і практик.

Необхідно відзначити наявність двох тенденцій в сучасному вивченні середньовічної дипломатичної традиції. По-перше, існує історія дипломатії в «старому» стилі, як видання і коментування джерел. Дослідження історії дипломатії пов'язані зі спробами зрозуміти витоки взаємин між сучасними державами, а вивчення минулих зовнішніх відносин використовується для легітимізації поточної політики. Але більшості сьогоднішніх дослідників видаються важливішими інші аспекти проблеми, насамперед, інституційні і комунікаційні: множинність дипломатичних акторів, роль дипломатії в історії політичних утворень та її характеристика як простору для взаємодії та переговорів. Останні дослідження ставлять під сумнів класичну дихотомію між середньовічною та сучасною дипломатією та відкривають нові аспекти через багато рівнів аналізу.

Дослідницькі дискусії щодо шляхів розвитку середньовічних дипломатичних концепцій, інститутів і практик також актуалізовані і пов'язані з проблемами нашого суспільства, такими як зміна форм комунікації, постановка під сумнів міжнародного порядку, який вважався міцно встановленим, сумніви щодо модальностей будівництва Європейського Союзу та занепокоєння за мир.

Література

1. Péquignot S. Europäische Diplomatie im Spätmittelalter: Ein historiographischer Überblick. *Zeitschrift für Historische Forschung*. 2012. Bd. 39. No. 1. S. 65–95.
2. Märkl C., Zey C. Aus der Frühzeit europäischer Diplomatie? Einleitung. *Aus der Frühzeit europäischer Diplomatie. Zum geistlichen und weltlichen Gesandtschaftswesen vom 12. bis zum 15. Jahrhundert* / hrsg. von C. Zey, C. Märkl. Zurich : Chronos, 2008. S. 9–21.
3. Lazzarini I. Communication and Conflict: Italian Diplomacy in the Early Renaissance, 1350–1520. Oxford : Oxford University Press, 2015. IX. 326 p.
4. Fedele D. Naissance de la diplomatie moderne (XIIIe–XVIIe siècles). L'ambassadeur au croisement du droit, de l'éthique et de la politique. Baden-Baden : Nomos, 2017. 846 p.
5. Maulde La Clavière R. de La diplomatie au temps de Machiavel. Paris : éd. Ernest Leroux, 1892–1893. 3 vols. 465, 408, 478 p.
6. Chaplais P. English Diplomatic Practice in the Middle Ages. London, New York : Hambledon, 2003. XIII. 277 p.
7. Fubini R. Quattrocento fiorentino. Politica diplomazia cultura. Pisa : Pacini Editore, 1996. 392 p.
8. Fletcher C. Diplomacy in Renaissance Rome. The Rise of the Resident Ambassador. Cambridge : Cambridge University Press, 2015. IX. 194 p.

9. Fedele D. Rosier, Bernard de (1400–1475). *The Encyclopedia of Diplomacy* / ed. G. Martel. Hoboken : Wiley-Blackwell, 2018. Vol. IV. P. 1654–1658.

10. Mattingly G. *Renaissance Diplomacy*. London : Jonathan Cape, 1988. 282 p.

11. Queller D. *The Office of Ambassador in the Middle Ages*. Princeton : Princeton University Press, 1967. XIII. 251 p.

12. Fedele D. Baldus de Ubaldis (1327–1400). *Doctrine and Practice of the Ius Gentium*. Leiden, Boston : Brill, 2021. 720 p.

Анотація

Санжаров В. А., Мацелик М. О. Середньовічний європейський дипломатичний вимір (XIII–XV століття): поле дослідження, досягнення і нові підходи. – Стаття.

Стаття присвячена дослідженню основних особливостей середньовічної дипломатії, шляхів формування дипломатичних інститутів і практик, запозичень і відмінностей дипломатії в Середні віки і ранньомодерну добу, а також огляду досягнень та сучасних підходів до вивчення дипломатичного складника в історії міжнародних відносин в середньовічній Європі. Авторами констатовано зростання в науковому обігу кількості і збільшення розмаїття опублікованих документів, що розкривають різні аспекти міжнародних відносин. Аналіз джерел демонструє, що основними рисами дипломатії Середніх віків є: 1) зростання ролі писемних практик в державному управлінні з поширенням використання паперу (інституалізація державних відомств); 2) покращення можливостей зберігання документів і створення спеціалізованих архівів; 3) поширення дипломатичних практик, тісно пов'язаних з владними повноваженнями; 4) зростання дипломатичного персоналу; 5) вплив папства і канонічного права на формування поля дипломатичних концепцій і практик. Стаття доводить, що дослідження історії дипломатії пов'язані зі спробами зрозуміти витоки взаємин між сучасними державами, а вивчення минулих зовнішніх відносин використовується для легітимізації поточної політики. Висловлено думку, що дослідницькі дискусії відносно шляхів розвитку середньовічних дипломатичних концепцій, інститутів і практик також актуалізовані і пов'язані з проблемами нашого суспільства, такими як зміна форм комунікації, постановка під сумнів (або навіть ігнорування), як вважалося, міцно встановленого міжнародного порядку. Відзначено, що сучасних дослідників більше цікавлять множинність дипломатичних акторів, роль дипломатії в історії політичних утворень та її характеристика як простору для взаємодії та переговорів. Автори доходять висновку, що останні дослідження ставлять під сумнів класичну дихотомію між середньовічною та сучасною дипломатією та відкривають нові можливості завдяки багаторівневому аналізу.

Ключові слова: міжнародне право, середньовічна дипломатія, посольства, постійні посли.

Summary

Sanzharov V. A., Macelyk M. O. The Medieval European Diplomatic Dimension (XIII–XV Centuries): Field of Research, Achievements and New Approaches. – Article.

The article is devoted to the study of the main features of medieval diplomacy, ways of forming diplomatic institutions and practices, borrowings and differences of diplomacy in the Middle Ages and the early modern era, as well as a review of achievements and modern approaches to the study of the diplomatic component in the history of international relations in medieval Europe. The authors noted an increase in the scientific circulation of the number and variety of published documents revealing various aspects of international relations. The analysis of the sources shows that the main features of the diplomacy of the Middle Ages are: 1) the growth of the role of written practices in state administration with the spread of the use of paper (institutionalization of state departments); 2) improvement of document storage capabilities and creation of specialized archives; 3) the spread of diplomatic practices closely related to power; 4) growth of diplomatic personnel; 5) the influence of the papacy and canon law on the formation of the field of diplomatic concepts and practices. The article proves that the study of the history of diplomacy is connected with attempts to understand the origins of relations between modern states, and the study of past foreign relations is used to legitimize current policies. The opinion is expressed that research discussions regarding the ways of development of medieval diplomatic concepts, institutions and practices are also relevant and related to the problems of our society, such as changing forms of communication, questioning (or even ignoring), as it was believed, a firmly established international order. It is noted that modern researchers are more interested in the multiplicity of diplomatic actors, the role of diplomacy in the history of political entities and its characteristics as a space for interaction and negotiations. The authors conclude that recent studies question the classic dichotomy between medieval and modern diplomacy and reveal new aspects through many levels of analysis.

Key words: International Law, Medieval Diplomacy, Embassies, Permanent Ambassadors.